

Сулайманов К.А.

**ИНСАНДЫН УКУКТУК МАКАМЫНЫН ӨНҮГҮҮСҮНДӨГҮ СОВЕТТИК
КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАРЫХЫЙ-УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ**

Сулайманов К.А.

**ИСТОРИКО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ СОВЕТСКОГО КЫРГЫЗСТАНА В РАЗВИТИИ
ПРАВОВОГО СТАТУСА ЛИЧНОСТИ**

К.А. Sulaimanov

**HISTORICAL AND LEGAL BASES OF SOVIET KYRGYZSTAN IN THE
DEVELOPMENT OF THE LEGAL STATUS OF AN INDIVIDUAL**

УДК: 3427/34

Макалада, инсандын укуктук макамынын өнүгүүсүндөгү Советтик Кыргызстандын укуктук негиздери, тарыхый баскыч катары каралган.

Негизги сөздөр: СССР, Кыргыз ССРи Конституция, социализм, инсан, макам, социалдык.

В статье рассмотрено правовые основы Советского Кыргызстана, как исторический этап в развитии правового статуса личности.

Ключевые слова: СССР, Кыргызская ССР, Конституция, социализм, личность, статус, социальный.

The article deals with the legal framework of the USSR period, as the historical stages in the development of the legal status of the individual

Key words: USSR, Kyrgyz SSR, Constitution, socialism, identity, status social.

Кылым карыткан кыргыз элинин тарыхында XIX кылымдын орто чендеринде болуп көрбөгөндөй чукул бурулуш болду. Ата-бабалардан мурас болуп келген, кылыптанып калган каада-салтынан, үрп-адатынан арылып, жаңы цивилизациялуу коомго кошулду. Бул деген, феодалдык турмуштан, жаңы саясий-экономикалык формацияга - социалисттик коомго өттү дегенди түшүндүрөт эле. Көп уруулуу кыргыз эли Советтик Кыргызстан мамлекети болуп баш бириктирип, а дегенде Кара-кыргыз автономиялуу округу, Кыргыз автономиялуу Союздук Социалисттик Республикасы мезгилдерин басып өтүп, жаңы коомдо өз жолун тапты. Улуу Ата-Мекендик согушка чейинки жылдар да индустриалдуу өлкөлөргө атаандаштыкка жете баштады.

Кыргыз коомчулугу, кыргыз мамлекети башка өлкөлөрдөй эле адамзаттын узак тажрыйбасында негизделип келген адамдын юридикалык укуктарын өнүгүүсүн приоритеттүү жолго койду. Адамдын жашоого, кадыр-баркка, инсандын кол тийбестигине, турак жайга болгон табигый укуктарын оң жактуу туюнтуудагы концепциялардын аралашуу идеясын колдоо менен, бул укуктарды коргоо, камсыздоо жана мыйзамдуу калыптандыруу функцияларын өз мойнуна алды. Кыргыз ССРинин 1937-жылдагы Конституциясы башта укуктарга жана эркиндиктерге болуп келген бардык чектөөлөрдү жана алып салууларды четке какты, жаңы укуктарды (мисалы, эмгекке укук) бекемдөө жолу менен да, аракеттеги

мыйзам тарабынан тескелүүчү укуктарды (эс алууга болгон укук, карыган убакта берилүүчү материалдык камсыздоого, ооруп калган жана эмгекке жарамдуулугун жоготкон учурларга болгон укуктар) Конституцияга кошуу жолу менен да жарандардын конституциялык укуктарынын алкагын кеңейтти. [3]

Негизги укуктарды кеңейтүү менен бирге Конституция ар бир жаранга Конституцияны сактоо жана тутуу, мыйзамдарды аткаруу, эмгек тартибин кармоо, коомдук милдеттерге чындык менен мамиле кылуу сыяктуу милдеттерди кошуу аркылуу жарандардын негизги милдеттеринин алкагын да чоңойтту. [3]

Албетте, бул Кыргыз ССРинин жаңы Конституциясынын ССРдин 1936-жылкы Конституциясына төп келүү зарылдыгы бар эле. Себеби, Советтик Кыргызстан улуу держава ССРдин курамында түптөлгөндүктөн анын идеологиясы менен сугарылып, Коммунисттик партиянын көрсөткөн багыты менен баруу шарт эле. 1936-жылга Советтик Кыргызстанда социализмдин негиздерин түзүү аяктаган. Эл чарбачылыгынын техникалык деңгээли кээ бир өнүккөн индустриалдык мамлекеттердин деңгээлинен али алыс эле. Турмуштун түрдүү тармактарында революцияга чейинки убакыттын мурастарынын таасири уланып жатты. Бирок мындан кийинки төрт он жылдыкта мамлекетте, бүткүл советтик коомдо терең өзгөрүүлөр болуп өттү. Советтер Союзунда өнүккөн, жетилген социалисттик коом курулду. Ири принципиалдуу өзгөрүүлөр коомдук турмуштун бардык тарабында болуп өттү [8, с.56].

Эгерде идеологиялык боёкторду алып салсак, анда көрсөтүлгөн жыйынтыктар чындыгында эле советтик коомдун чыныгы турмушунда болуп өттү. Кыргызстандын эмгекчилери республиканын ар тараптуу өнүгүүсүн камсыздай алышты жана улуттук мамлекеттүүлүктү андан ары өнүктүрүү учуруна киришти. Кыргызстандын экономикасы индустриалдуу мүнөз ала баштады. Ал жалпы союздук бөлүштүрүүдө татаал социалдык-экономикалык жана маданий маселелерди ийгиликтүү чечүүгө мүмкүндүк берүүчү кубаттуу өндүрүштүк база жана жогорку илимий-техникалык потенциал менен мүнөздөлөт.

Маданий революциянын жыйынтыгында сабат-

сыздык жоюлду; кыргыз эли жана башка элдер үчүн улуттук жана дүйнөлүк маданияттын казынасына эшик ачылды. Коомдун социалдык өңү да өзгөрдү, анын социалдык бир өңчөйлүүлүгүнүн өсүүсү басымдуу кубулуш болуп калды. Жумушчулардын жана дыйкандардын эмгеги инженердик-техникалык кызматкерлердин эмгегине жакындады, элдин маданият деңгээлинин өсүүсүнө жана илимдин коомдун турмушундагы ролунун көбөйүүсүнө жараша интеллигенциянын салыштырмалуу салмагы да өстү.

Коомдун социалдык бир тектүүлүгүнүн өсүүсү пролетариаттын диктатурасынын мамлекети сыяктуу пайда болгон мамлекеттин жалпы элдик мамлекетке айлануусуна алып келди. Бул, биринчиден, мамлекеттин социалдык базасы кеңейгендигин (Совет мамлекетинин алгачкы жылдарында ал негизинен жумушчу класс менен жакыр дыйкандардын союзуна, 30-жылдарда жумушчу класс менен колхоз дыйкандардын союзуна, 60-70-жылдарда жумушчулардын, дыйкандардын жана интеллигенциянын союзуна таянган); экинчиден, мамлекет бүткүл элдин, калктын бардык социалдык топторунун жана катмарларынын кызыкчылыктарын туюнткан жалпы элдик уюмга айлангандыгын; үчүнчүдөн, мамлекеттин чыгармачылык, жаратуучулук функциялары көлөмү боюнча ченемсиз чоң болуп калгандыгын түшүндүрөт.

Коомго жана мамлекетке терең таасир эткен бардык ушул жана башка өзгөрүүлөр жаңыланган Конституцияда чагылшы керек эле.

Кыргыз мамлекетинин жаңы Конституциясын кабыл алуунун зарылчылыгы СССРдин жаңы Конституциясынан да келип чыкты, анткени анын 70-беренесинде “союздук республика СССРдин Конституциясына туура келүүчү жана республиканын өзгөчөлүктөрүн эске алуучу өзүнүн Конституциясына ээ болуусу” жөнүндөгү жобо каралган. [5]

Ушуга байланыштуу, жалпы элдик талкууга алынып чыгылган СССРдин жаңы Конституциясынын долбоору жарык көргөндөн кийин, Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңеши республиканын жаңы Конституциясынын долбоорун иштеп чыгуу үчүн Конституциялык комиссия түздү.

1978-жылдын 15-мартында Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин Президиумунун отурумунда жаңы Конституциянын долбоору каралган жана негизинен жактырылган. Конституциянын долбоору жалпы элдик талкууга алынып чыгылган – республикалык жана жергиликтүү басмаларда кыргыз, орус жана өзбек тилдеринде дээрлик жарым миллион экземплярда басылып чыгарылган [9,с.47].

1978-жылдын 20-апрелинде болуп өткөн Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин 10-чакырыктагы кезексиз сегизинчи сессиясы Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын жаңы Конституциясын кабыл алган.

Ал СССРдин Конституциясынын жоболоруна жана принциптерине толугу менен туура келген.

Ошону менен биргеликте анда республиканын тарыхый куралган өзгөчөлүктөрү, анын улуттук-мамлекеттик курулушунун тажрыйбасы чагылдырылып, негизги жоболордун 1937-жылдагы Конституция менен шайкеш келүүсү камсыздандырылган.

Кыргыз ССРинин 1978-жылдагы Конституциясынын өзгөчөлүгү болуп, советтик коомдун бүткүл саясий тутумунун Кыргызстан элинин толук кандуу бийлигин ишке ашыруучу мамлекеттик жана мамлекеттик эмес уюмдардын (мамлекет, Советтер Союзунун Коммунисттик партиясы, коомдук уюмдар, эмгек коллективдери) жыйындысы катары бекемделиши саналат. “Саясий тутум” аттуу бап Конституцияга биринчи жолу киргизилген. [4]

1978-жылдагы Конституция жашыруун добуш берүүдөгү убакыт тарабынан сыналган жалпы, тең, түз шайлоо укугунун принциптерин бекемдеди. Бирок ал ошол эле учурда бир катар төмөнкүдөй жаңы учурларды өз ичине камтыды: пассивдүү шайлоо укугунун өсүүсүнүн жергиликтүү Кеңештерге 18 жашка чейин, Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешине 21 жашка чейин төмөндөөсү; жарандардын жана коомдук уюмдардын катышуу укугу; Кыргыз ССРинин жаранынын экиден көп эмес Кеңештерге шайлануу мүмкүнчүлүгү; шайлоого байланыштуу чыгымдарды мамлекеттин эсебине өткөрүүгө; шайлоочулардын тапшырмалары. Ошондой эле Конституцияга биринчи жолу эл депутаты жөнүндөгү атайын бап кошулду. [4]

1978-жылдагы Конституциянын өзгөчөлүгү мамлекеттин жана инсандын арасындагы мамилелерди баштапкы жөнгө салууга караганда кененирээк. Буга “Мамлекет жана инсан” аттуу атайын бөлүм арналган, мындан сырткары жаранга, инсанга Негизги Мыйзамдын экономикалык тутум жөнүндөгү бапынын, социалдык өнүгүү жана маданият жөнүндөгү бапынын жана башка баптарынын бир катар жоболору арналган. [4]

“Кыргыз ССРинин жарандарынын негизги укуктары, эркиндиктери жана милдеттери” аттуу 6-бапта жарандардын укуктары, эркиндиктери жана милдеттеринин кеңири алкагы камтылган. Булардын көбү Конституцияда мурда да бекемделген, бирок бул укуктардын мазмуну жана кепилдиктери ушунчалык кеңейтилгендиги анык бир сапаттуу өзгөрүүлөр жөнүндө айтууга мүмкүндүк берет. Ошону менен бирге конституциялык деңгээлде жарандардын төмөнкүдөй жаңы укуктары да бекитилген: ден соолукту коргоого, турак жайга, маданияттын жетишкендиктеринен колдонууга укуктар, илимий, техникалык жана көркөм чыгармачылык эркиндиги, мамлекеттик органдарга жана коомдук уюмдарга алардын ишин жакшыртуу боюнча сунуштарды кийирүү укугу, жумуштагы жетишпөөчүлүктөрдү сыңдоо укугу ж.б. [4]

Конституция кыргыз элинин улуттук мамлекеттүүлүгүн андан ары өнүктүрүүдөгү бир катар жаңы учурларды каттады. Ал Кыргыз ССРин башка

советтик республикалар менен биргеликте ыктыярдуулуктун жана тең укуктуулуктун негизинде СССРге бириккен эгемендүү советтик социалисттик мамлекет катарын да аныктайт. Анын укуктарынын аракеттеги кепилдиктерине төмөнкүдөй жаңылары кошулду: СССРде каралуучу маселелерди союздук органдар менен биргеликте чечүү укугу; өзүнүн аймактарынын экономикалык жана социалдык жактан өнүктүрүүнү координациялоо жана көзөмөлгө алуу укугу; СССРдин Жогорку Кеңешинде мыйзам чыгаруу инициативасына ээ болуу укугу [8,с.76-77].

Кыргыз Республикасынын 1993-жылдагы Конституциясында бекитилген милдеттер (3-бөлүм, 15, 16, 17, 22, 24-беренелер) [2] түздөн-түз аракетке ээ, адатынча учурдагы мыйзамдуулукка жазылып, анда аныктыкка ээ болушат жана ошондуктан адамдардын жүрүш-турушун жөнгө салышат. Бул категориялардын калыптануу процессин түрдүү критерийлер боюнча тутумдаштырышат: бул укук жана эркиндиктердин пайда болуу убактысы, алардын орду жана адамдын ушул мамлекетке тиешелүүлүгү.

2010-жылдын 27-июнунда Бүткүл элдик референдумда Кыргыз Республикасынын жаңы Конституциясы кабыл алынды. [1]

Белгилүү болгондой, Конституциянын эң негизги өзгөчөлүгү анын уюштуруучулук мүнөздөгү документ экендигинде болуп, өзүнүн пайда болуусу менен жаңы мамлекеттик органдарды жана тутумдарды пайда кылды. Конституцияны ишке киргизүү менен андагы каралган жаңы нерселерди уюштуруу көйгөйүн чечүүгө мүмкүн эмес. Конституциянын сырткы формасынын анын уюштуруучулук көрсөтмөлөрүн турмушка ашыруу менен байланышкан эң негизги элементи болуп Конституциянын ченемдерин ишке ашыруу саналат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясын ишке салуу аны турмушка ашыруу үчүн зарыл болгон мыйзамдарды чыгарууну шарттайт. Конституция укуктун ар бир тармагы үчүн баштапкы түркүктөрүн орнотот.

Ошентип, азыркы учурдагы берилген укук жана эркиндиктер дароо эле пайда боло калган жок, ал өзүнүн өнүгүүсүнүн узак жолун басып өттү.

Жарандардын укуктары, эркиндиктери жана милдеттери жөнүндөгү бөлүмдөр [1] мурдагы советтик конституциянын баарында эле болгон эмес жана мамлекеттин кызыкчылыктарынын туундусу болгон. Бул жарандарга мамлекет тарабынан берилген “советтик адамдын” укуктары эле. **Юридика илимдеринин кандидаты**

Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасында адам укуктары чөйрөсүндөгү мамилелерди жөнгө салуучу мыйзамдуулук түзүлдү. Кыргыз Республикасынын

улуттук конституциялык укугунун жаңы ченемдеринин, принциптеринин жана институттарынын пайда болуу жана бекитилүү жараяны көп тараптуу мүнөзгө ээ, анткени алар өздөрүндө жаңы баалуулуктарды жана багыттарды алып жүрөт, адамдын жана жарандын конституциялык укуктук макамын аныкташат [7,с.3]. Аны учурдагы эл аралык укукта кабыл алынган стандарттарга ылайык келтирүүгө аракет кылынууда. Бул болсо өз кезегинде дүйнөлүк мейкиндикте адам укуктары боюнча төмөнкүдөй бир нече этапта ишке ашуусу мүмкүн болгон бирдиктүү укуктук ченемдерди иштеп чыгуу үчүн зарыл:

Биринчи этап – мыйзамдуулукту, соттук практиканы салыштыруу жолу менен окуп-үйрөнүү жана аларды жакындаштыруу боюнча чараларды кабыл алуу.

Экинчи этап – жалпы укуктук ченемдерди иштеп чыгуу жана кодификациялоо. Мында инсандын укуктук макамын бүткүл дүйнөлүк мейкиндикте унификациялоо процесси болуусу мүмкүн.

Ошентип, тарыхтын узак жүрүшүндө инсандын укуктук макамы коомдун мүлккө ээ болгон бөлүгү тарабынан аныкталып келген: кул ээлөөчүлүк доордо толук бойдон, феодализмде – айрым бөлүгү тарабынан. Капитализмде жумушчу өндүрүштүн ээсинен өздүк көз карандысыздыкка ээ болду, эмгек мүлк менен кошо анын макамынан ыктап калды. Социализм мыйзамдуулукта эмгекти жана анын жыйынтыктарын инсандын коомдогу абалын шарттаган факторлор деп жарыялады (1977-жылкы СССР Конституциясы, 14-берене) [6]. Бирок бул жобо абсолюттук чындык болуп саналат деп эсептөөгө мүмкүн эмес, анткени социализмде жалгыз эмгек гана эмес, менчик да инсандын укуктук макамына таасир эткен.

Укуктук ченемдик актылар:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. 2010-ж.
2. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. 1993-ж.
3. Конституция Кыргызской ССР. 1937 г.
4. Конституция Кыргызской ССР. 1978 г.
5. Конституция СССР. 1936 г.
6. Конституция СССР. 1977 г.

Адабияттар:

1. Арабаев А.А. Конституционное законодательство Кыргызской Республики. – Б.: - 2001. с.3.
2. Соодонбеков С.С., Укушев М.К. Конституционное право КР.-Б.:1999.с.56, 76-77.
3. Тургунбеков Р. Государственность и Конституция Советского Кыргызстана в период развитого социализма. Фрунзе. 1980.с.47.

Рецензент: к.ю.н. и.о. профессор С.Дж. Тайлакова